

Оксана Брегін
м. Збараж

ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ ТА ЗАНЕПАДУ ФОРТЕЦІ «ОКОПИ СВЯТОЇ ТРІЙЦІ». ЯБЛОНОВСЬКИЙ ЯН СТАНІСЛАВ ЯК НАЙВАЖЛИВІША ПОСТАТЬ У БУДІВНИЦТВІ ОБОРОННОЇ ФОРТЕЦІ В С. ОКОПИ

У даній доповіді представлена історико-краєзнавча характеристика Окопів Святої Трійці як видатної пам'ятки фортифікаційного зодчества України, а також історія будівництва та занепаду фортеці у селі Окопи Борщівського району.

«Окопи Святої Трійці» – фортифікаційна споруда, надзвичайна архітектурна пам'ятка, що знаходиться в с. Окопи Борщівського району Тернопільської області, яке розташувалось у віддаленому від обласного центру куточку на межі трьох областей (Тернопільської, Хмельницької і Чернівецької). Якщо подивитися на карту то можна побачити, що село розташоване практично на півострові між річками Дністер та Збруч, поруч з місцем їхнього злиття. Саме географічне місце положення в парі з історичними подіями посприяли появі населення на цьому місці.

Фортеця «Окопи Святої Трійці» має важливе значення в історії України, а тому потребує більшої уваги та детального вивчення з боку науковців. Слід зазначити, що вона є прикладом фортифікаційних земляних укріплень голландського типу.

Після підписання Бучацького трактату у 1672 році Річ Посполита була змушена віддати Туреччині практично усе Поділля разом з Кам'янцем, фортецю, що була східним форпостом Речі Посполитої. Відповідно до ганебного для поляків Бучацького миру Поділля перейшло під владу Оттоманської Порти. Однак, після цього, від початку окупації, поляків не покидала думка про те, щоб будь-якою ціною відвоювати Кам'янець у турків. Вже наступного року з'являється ідея побудувати в найвіддаленішому південно-східному краї Речі Посполитої фортецю. Основною ціллю такого рішення було насамперед не дати туркам відчуття себе господарями у Кам'янці, а також повернути назад столицю Поділля. Спочатку на роль форпосту у боротьбі за Кам'янець претендував сусіднє місто Жванець. Однак в цьому були свої мінуси: замок знаходився на березі Дністра, що ускладнювало б контроль над го-

ловною артерією краю. До того ж, Жванецька фортеця на той час вже була достатньо поруйнованою і відновити її оборону здатність вимагало стільки ж зусиль як побудувати нове укріплення [1, с. 189].

З ідеєю щодо побудови фортеці на скелястому півострові у міжріччі Дністра і Збруча виступив коронний гетьман Речі Посполитої Станіслав Ян Яблонівський.

Місцевість, самою природою створена для оборони, ще й з найдивовижнішим м'яким кліматом, здавна привертала увагу поселенців.

Як свідчать історичні джерела, перший камінь у будівництво фортеці заклав сам гетьман 25 березня 1692 року. Будівництвом керував генерал коронної артилерії Марциен Контський, а кошти виділив сам Яблонівський, не чикаючи на допомогу сейму. [2, с. 8].

Згідно з польських джерел автором проекту окопської фортеці був Тильман ван Гемерен, голландський інженер, що багато працював в Речі Посполитій. Будівництво йшло шаленими темпами і за 6 тижнів укріплення було вже готове. Щомісячно гетьман направляв королю Яну II Собеському листи про стан будівництва та використання фортеці. Так було до самої смерті короля у 1696 році. В одному з листів, датованому 26 вересня 1692 року, вибравши вдале місце під замок, Яблонівський писав королю наступне: «Зараз, Ваша королівська милість, знайшов місце, яке мав давно на приміті і яке подобається у всьому. Знаю, що і Ваша Величність його добре пам'ятає. Є це над Лашківцями шия скеляста, що її стискає з однієї сторони Дністер, а з іншої – Збруч, і тут же нижче впадає Збруч у Дністер від Жванця за чверть милі... Зі сторони Польщі місце захищене двома белюардами, і одним цілим всередині, бо від скали до скали є 470 ліктів. Вода є,

бо існує схід до Дністра, добрий і безпечний для коней; є і схід до Збруча для піхоти, також дуже добрий. Брід хороший на Дністрі під самою фортецею і такий же виїзд на волоську сторону і до Городенки. Отож виклав усі вигоди, які тут є. Вчора вже значну роботу зробили, бо люди не мало працювали» [11].

Метою будівництва була блокада доріг, що вели до захопленого турками Кам'янця. Фортеця стала тим опорним пунктом, де могли базуватися війська, які не дозволяли постачати їжу та боєприпаси туркам в обложеному Кам'янці і нищили турецькі загони, що діяли між фортецями Кам'янця і Хотина. З погляду військових стратегій місце було вибрано дуже вдало [4, с. 105]. Праворуч було видно стіни і мінарети Хотинської фортеці, ліворуч Жванець з замком Лянцкоронських, а за Жванцем – карби земляних валів. Через Жванець лежав шлях із тодішньої Бессарабії в Кам'янець. Отож з висоти башти відкривався краєвид з двома фортецями, двома переправами через Дністер та стародавній шлях, по якому рухався турецький транспорт.

«Окопи. Гора Святої Трійці, або блокада Кам'янця». Саме таку назву отримала зведена 1692 року фортеця. Замок відомий в польській науковій та історичній літературі як Окопи Святої Трійці, збудований на місці давньоруського городища.

На сьогоднішній день, від фортеці лишилося 2 брами (Кам'янецька та Львівська), залишки дозорної вежі над Збручем та система земляних валів бастионної системи поблизу воріт.

Брами збудовані з каменю, це прямокутні 2-ярусні будівлі. На другому ярусі, де було колись кілька приміщень, збереглися квадратні бійниці. Довжина Кам'янецької брами – 12,3 м, а ширина – 8,0 м. Відповідно довжина Львівської – 10,4 м, ширина – 8,5 м. Висота обох брам становила 7,5 м. Дахи обох башт не збереглися. Відстань між брамами складає 480 м. Досить непогано вони збереглися завдяки проведеній 1905 р. польським товариством шанувальників старовини реставрації (про що нагадує таблиця на Кам'янецьких воротах та завдяки тому, що тут довгий час була прикордонна митниця (а до того реставрація брам відбувалася у 1870-1874 рр). У 1915 р. росіяни, намагаючись провести залізницю до Кам'янця, розрівняли частину валів.

Фортеця являла собою нерегулярний прямокутник, що складався з двох ліній бастионних

Рис. 1. Кам'янецька брама

земляних валів, які перетинали півострів від Дністра до Збруча. На валах розмістили брами, збудовані з пісковика та вапняку, відстань між якими складає 480 метрів. Брами отримали назви за напрямками, які вели до них: західна – Львівська, східна – Кам'янецька. Обидві брами збереглися до наших часів. Брами являють собою прямокутні у плані башти. Кам'янецька – більш витягнута, Львівська – майже квадратна. Обидві башти – двоярусні, в першому ярусі – наскрізні арокні проїзди, в другому влаштовані бійниці.

Комendanтом фортеці було призначено полковника аркебузирів Міхала Брандта, региментаром гарнізону був Якуб Калиновський. Навіть взимку над укріпленням замкових споруд працювало 4000 піхотинців, продукти для яких доставляли поромами по Дністру. В будь-яку пору року, вдень і вночі захисники здійснювали напад на турецькі вози з продуктами та зброєю. Про рейди окопської залоги писала навіть французька газета "Gazete deFrance". Одного разу поляки захопили в турків обоз з екзотичною на той момент для них кавою, а в 1694 році ледве не вкрали турецького паші під стінами Кам'янецької фортеці.

Військові дії навколо Окопів продовжувалися ще кілька років. Польські загони в будь-якій порі року, вдень і вночі нападали на турецькі транспорт і значна частина османських припасів осідала тут-таки, в Окопах. Турецький гарнізон від того, звичайно, не годував, але начальник Подільського пашалика Галіль-паша, а по його смерті – Кахріман-паша змушені були шукати інших, значно довших шляхів для до-

ставки вантажів – зокрема, через Устя.

По смерті Яна III Собеського новий король Август II пообіцяв відвоювати Кам'янець у яничарів. У 1698 році гарнізон фортеці в Окопах додатково були укріплені козаками і німцями, збудований шпиталь на 1500 осіб. Похід на Кам'янець планувався досить серйозно, та турки самі віддали місто у 1699 році за Карловицьким миром [10, с. 361].

За Карловицьким трактатом турки повинні були повернути Поділля Польщі й покинути Кам'янець до травня 1699 р. Саме у той час до Кам'янця вирушило польське військо на чолі з комісарами, які мали прийняти у турків місто Болеславом Сангушком, С. Потоцьким та М. Контським. Османи, однак, не квапилися виконувати умови договору ні навесні, ні влітку біля замку в Окопах.

В 1699 р., коли Кам'янець залишили війська Османської імперії, замок втратив своє оборонне значення. Утриманню оборонної споруди у належному стані з часом приділялось все менше уваги. 4 червня 1700 році Окоп одержує статус містечка: король Август II надає йому Магдебурзьке право і привілей на проведення ярмарків. Та після вигнання турків з Поділля значення форпосту значно підупало, перестало розвиватись і саме населення. Тільки у 1711 році, коли турецька та шведська армії на чолі з Карлом XII загрожували напасти на Польщу з боку Волощини (сучасно Молдови), Кам'янець і Окопи почали спішно готуватись до оборони. Укріплюються мури, гарнізон збільшено було до 1500 чол. і 19 гармат. В інвентарі від 22 вересня 1712 р. Згадується, що в Окопах на озброєнні було 4 мортири, 39 гармат різного

Рис. 2. Львівська брама

калібру, 80 ц пороху, 32 ц куль для мушкетів, більше 4500 ядр до гармат. Тут також працювала кузня та токарський цех. У центрі твердині була столярня, яка обслуговувала і цивільне населення. Гарнізон розміщувався у 6 казармах, більше схожих на прості селянські хати.

Разом із замковими укріпленнями у 1693 році на території фортеці було зведено костюл Святої Трійці у бароковому стилі, який зберігся до наших днів. Надписи на храмі «1693-1789-1903» свідчать про його реставрацію у 1789 та 1905 роках. Ще декілька років тому костел стояв у напівзруйнованому стані, дах був відсутній, в інтер'єрі залишилися рештки геральдичного стінопису, а на підлозі – уламки мозаїк. Біля храму стоїть скромна дзвіниця з двома арковими отворами [6, с. 253].

Протягом 1768-1769 років навколо Окопів розгортаються події, пов'язані з повстанням Барських конфедератів. У XVIII ст. костел став притулком для барських конфедератів. В листопаді 1768 році загони конфедератів на чолі з братами Францишком, Казимиром і Антонієм Пуласькими перейшли Дністер і зайняли Жванець та Окопи, зробивши їх своїми форпостами. На допомогу польському королю у придушенні повстання прийшли російські війська, які 8 березня 1769 розпочали штурм Жванецької і Окопської фортець. Оборonoю Окопів командував Казимир Пуласький. Кожна будівля в Окопах перетворилася на бастион, а останнім оплотом конфедератів став костюл Святої Трійці.

Коли бій було програний, частина конфедератів на чолі з Пулаським у сутінках спустилася до Дністра і переправилася на інший берег. З трьох братів врятуватися зміг лише Казимир, який втік на Захід, а пізніше, в Америку, де загинув в бою з британцями при Саванні, воюючи в лавах американської революційної армії. Двох інших братів росіяни вислали до Сибіру. Неначе пам'ять про ті події, над високим берегом Збруча стоять руїни сторожової башти фортеці, яку називають «баштою Пуласького».

Після першого поділу Польщі у 1772 році Окопи переходять до монархії Габсбургів. Наступного року фортецю таємно відвідав австрійський цісар Йосиф II, щоб оглянути звідси Хотинську фортецю: тоді у Австрії і Росії були плани на війну з турками. Але війна не відбулася, і у 1795 році австрійський уряд наказує розібрати фортечні мури. А в 1842 році були плани відбудувати фортецю на протиположний

Жванецькому замку, відбудову якого планували росіяни. Але обидві фортеці так і не були відновлені. У 1874 році на кошти, виділені крайовим сеймом, були відреставровані дахи над баштами, а в 1905 році коштом графа Мечислава Дуніна-Борковського Польським товариством шанувальників старовини здійснено реставрацію Кам'янецької брами, про що зберігся відповідний надпис на її верхньому ярусі.

До 1914 р. через Окопи пролягав кордон між Російською імперією й Австро-Угорщиною. Від 1921 р. по р. Збруч пролягав кордон між СРСР і Польщею, по р. Дністер – з Румунією [10, с. 257]. Під час Першої світової війни росіяни, що захопили Поділля, мали намір з'єднати залізницею Кам'янець і Борщів. Її будівництво розпочали у 1915 році, проте війна не дала можливості реалізувати плани. При цьому було розрівняно частину валів, а про плани будівництва залізниці сьогодні нагадують дві залізничні опори, що збереглися поблизу башти Пуласького.

В Окопах 27 лютого 1918 року УСС на чолі з комендантом Осипом Микиткою перейшли р. Збруч і вирушили в напрямку м. Кам'янець (нині Кам'янець-Подільський Хмельницької області) на допомогу військам УНР.

В міжвоєнний період в Окопах розміщувалася прикордонна застава, а одна з брам слугувала митницею. Місцева легенда зберегла переказ про місцевого мешканця, який напередодні Другою світової спорудив собі крила, задумавши перелетіти Збруч. Стрибок хлопець здійснив з вежі Пуласького. Як не підбадьорювали його радянські прикордонники, до протилежного берегу він там і не долетів: впав на острів посеред Збруча і розбився. Що одна легенда розповідає про корчму, яка у давні часи стояла біля впадіння Збруча у Дністер, і «півня, що на три держави піяв». Сьогодні місце злиття Збруча і Дністра є кордоном трьох областей України: Тернопільської, Хмельницької і Чернівецької. А знаменитого півня відновили у 2002 році при в'їзді на Тернопільщину з боку Жванця [7, с. 54].

Розглянемо детальніше біографію польського магната Яблоновського Станіслава Яна, адже це та особистість, що стала ініціатором у створенні фортеці «Окопів Святої Трійці» та заклала перший камінь в її будівництві.

Яблоновський Станіслав Ян – один із найбільших магнатів Речі Посполитої, відомий

польський воєначальник та політичний діяч. Належав до магнатського роду Яблоновських. Народився 3 квітня 1634 року в Яблоніві. Батько – Ян Станіслав Яблоновський. Мати – Анна Острозька. Дружиною Яну Станіславу Яблонському була Маріанна Казановська. Діти: Ян Станіслав, Ядвіга Тереза, Анна, Олександр Ян, Станіслав Кароль.

Освіту отримав у Краківському університеті, згодом – у Франції. Після повернення на батьківщину брав активну участь у політичному житті Речі Посполитої. Звання Яблоновського Станіслава Яна: з 1664 року – Воєвода Руський, з 1676 року – коронний польський гетьман, з 1682 року – Великий коронний гетьман. Брав участь у воєнних діях проти козацьких військ під час національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, війнах з Московською державою 1655 і Швецією 1656. У 1677 р. підтримав кандидатуру саксонського курфюрста Августа Фридерика на польський престол (з 1697 – король Польщі Август II Сильний). Учасник всіх великих битв, що відбулися на землях Речі Посполитої у другій половині 17 ст. У 1673 р. керував загонами польської кінноти у битві під Хотиним. У 1676 Яблоновського призначено гетьманом польським коронним, у 1682 – великим коронним гетьманом. У 1683 відзначився у битві під Віднем. У наступних роках брав участь у походах польського війська на Кам'янець-Подільський (1684), Буковину (1685), Волощину (1686). У 1692 році став краківським каштеляном. Після смерті Яна III Собеського Яблоновський намагався здобути польський престол, але згодом підтримав кандидатуру Августа II Фридерика.

Яблоновський Станіслав Ян мав саме четверту посаду, коли окрилений такою відзнакою з величезною енергією взявся до побудови укріплень в Окопах. В історичних джерелах описується так: «Фортеця була тим опорним пунктом, де могли базуватися війська, які не дозволяли постачати їжу та боєприпаси туркам в обложеному Кам'янці і нищили турецькі загони, що діяли між фортецями Кам'янця і Хотина. Ця твердиня здіймалась над всією кружиною. Праворуч було видно стіни і мінарети Хотинської фортеці, ліворуч Жванець з замком Лянцкоронських, а за Жванцем – карби земляних валів. Через Жванець лежав шлях із тодішньої Бесарабії в Кам'янець. Отож воїнові з висоти башти відкривався краєвид з двома

фортецями, двома переправами через Дністер та стародавній шлях, по якому вряди-годи рухалися турецькі транспорти».

У 1694 році Яблоновський Станіслав Ян командував польським військом, погромивши татар в битві під Устечком. Наступного року в битві під Львовом 1695 обороняв Львів від татарського нападу. Був у дружніх стосунках з Яном III Собеським і підтримував його політику. Після смерті Яна III Собеського Яблоновський Станіслав Ян намагався здобути польський престол, але згодом підтримав кандидатуру Августа II Фрідріх Августа II Фридерика. Яблоновський Станіслав Ян відомий як автор літературних творів, зокрема, збірки байок, політичних трактатів. Помер у Львові 3 квітня

1702 року, де і похований у сімейному склепі [11].

Слід відмітити такий факт, що 25 березня 2012 році буде день як 320 років тому 1692 року розпочалось будівництво фортеці Окопи – Гори Святої Трійці.

Сучасні Окопи – це село з населенням 557 чол., підпорядковане Вигодській сільраді. Воно є найсхіднішим населеним пунктом Тернопільської області. Розташоване на південному сході Борщівського району на межі між Тернопільською, Хмельницькою і Чернівецькою областями. Околиці Окопів – зона відпочинку, що належить до регіонального ландшафтного парку «Дністровський каньйон».

Список використаних джерел: 1. Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури // Ред. кол. Тронько П. Т., Горбик В. О., Піскова В. М.; відпов. ред. Горбик В. О., Піскова В. М. – Ч.І. – К.: Ін-т історії НАН України, 1999. – 274 с. 2. Баженов Л. В. Становлення і розвиток історичного краєзнавства Правобережної України (кінець XVIII — перші десятиріччя ХХ ст.) / Л. В. Баженов // Автореф. дис. доктор, істор. наук: 07.00.01. / Інститут історії України. – Київ, 1996. – 32 с. 3. Вечерський В. В. Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яток охоронних досліджень населених місць / В. В. Вечерський. – К., 2003. – 88 с. 4. Заболотний В. Перспективи реконструкції та розвитку історичного центру Володимира-Волинського / В. Заболотний, Н. Лещенко. – Проблеми містобудування Західної України: тези Міжнар. конф. – Львів: Держ. ун-т «Львівська політехніка», 1994. – С. 105-106. 5. Кифяк В. Ф. Організація турдіяльності в Україні / В. Ф. Кифяк. – Чернівці: Книги-XXI, 2003. – 300 с. 6. Ковальчук М. Теробовлянський замок // Тернопілля 96: районний річник / М. Ковальчук. – Тернопіль: Збруч, 1997. – С. 253-254. 7. Кравців В. С., Гринів Л. С., Копач М. В., Кузик С. П. Науково-методичні засади реформування рекреаційної сфери / Кравців В. С., Гринів Л. С., Копач М. В., Кузик С. П. / Наукове видання. – Львів: НАН України. – ІРД НАН України. – 1999. – 78 с. 8. Лесик О. В. Замки та монастирі України / О. В. Лесик. – Львів: Світ, 1993. – 176 с. 9. Полонська-Василенко Н. Історія України: Т. 2: Від середини XVIII століття до 1923 року. / Н. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1992. – 606 с. 10. Рибалка І. К. Історія України. Частина 2. Від початку XIX ст. до лютого 1917 року / І. К. Рибалка – Основа, 1997. – 480 с. 11. Стаття “Окору” у Географічному словнику Королівства Польського та інших земель слов'янських. - Том VII (Netrebka — Pereriat) з 1886 року (пол.).

Summary. *In this lecture local history description of Trenches of Saint Trinity is presented as prominent sight of fortification architecture of Ukraine, and also history of building and decline of fortress in a village Trenches of Borshchiv of district.*